

Γραμματεία Ύστερης Αρχαιότητας
Μάθημα 2^ο-4^ο:
Μονοθεϊσμός, συγκρητισμός,
αποκάλυψη και δυϊσμός στον
ερμητικό *Ποιμάνδρη*

Διδάσκων: Μάριος Βάλβης-Γερογιάννης, Δρ. Φιλολογίας
(Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας,
μάθημα επιλογής Ζ' εξαμήνου)

Συγκρητισμός και θεοκρασία (ΘΗΕ: στα οικεία λήμματα)

- Υπό ευρύτερη έννοια, ο όρος **συγκρητισμός** σημαίνει την ανάμειξη και την εναρμόνιση ανόμοιων ή και αντίθετων στοιχείων που ανήκουν σε διαφορετικά πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πολιτική, τη φιλοσοφία ή και τη θρησκεία (π.χ. για ένα συγκρητιστικό σύστημα φιλοσοφικών ιδεών). Υπό τη στενότερη έννοια, ο ίδιος όρος αναφέρεται στις θρησκευτικές συνήθειες του αρχαίου κόσμου και δηλώνει την τάση προς ανάμειξη θρησκειών, θεών και θρησκευτικών τελετών.

Έλαβε σημαντικές διαστάσεις από τον 2^ο έως τον 4^ο μ.Χ. αι., περίοδο κατά την οποία ολοένα και περισσότεροι πιστοί εντός της ρωμαϊκής οικουμένης συνειδητοποίησαν τις ομοιότητες μεταξύ των διαφόρων θρησκειών, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν σε μια σειρά ταυτίσεων μεταξύ διαφορετικών θεών, οι οποίοι θεωρήθηκαν ως ποικίλες όψεις του ενός και μοναδικού Θεού που κυβερνά τον κόσμο (συγκρητιστική μονοθεΐα). Τη διάδοση των σχετικών πεποιθήσεων βοήθησαν οι απόψεις των Ελλήνων φιλοσόφων για το θείο (π.χ. του Ξενοφάνη, του Παρμενίδη ή του Πλάτωνα). Το θρησκευτικό ρεύμα του συγκρητισμού συνέτεινε καθοριστικά στην επικράτηση του μονοθεϊσμού κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

- Ο όρος **θεοκρασία** χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους ύστερους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους και σήμαινε την ένωση με τον Θεό. Απέκτησε όμως ευρύτερη σημασία, δηλώνοντας την τάση συγχώνευσης διαφορετικών θεοτήτων σε μία και μοναδική (ενώ ο συγκρητισμός είχε ως αντικείμενο αναφοράς και λατρευτικά στοιχεία).

Η παρατήρηση πως στην πραγματικότητα τα διαφορετικά θεωνύμια απευθύνονται σε μια κοινή θεότητα είναι παλαιά και ανάγεται ήδη στον Ηρόδοτο. Η θεοκρασία προκύπτει από το αίτημα για καθολική ενοποίηση της θρησκευτικής σφαίρας, το οποίο εκφράζεται π.χ. από τις μυστικές ταυτίσεις των θεών που απαντούν στους ορφικούς θρησκευτικούς κύκλους. Ίσως αποτέλεσε έκφραση του όψιμου αρχαίου κόσμου, στην προσπάθειά του τελευταίου να δώσει νέα μορφή στον παραδοσιακό πολυθεϊσμό

- Πβ. Ράγκος (2003: 56): «Θεοκρασία [...] είναι η κράση διαφορετικών θεοτήτων, η σύγχυση των διακριτών ρόλων τους και η μείξη των ιδιοτήτων και ξεχωριστών δυνάμεών τους.»
- Λόγω της σημασιολογικής τους εγγύτητας, οι δύο όροι (συγκρητισμός και θεοκρασία) στην πράξη λειτουργούν συχνά ως οιονεί συνώνυμα

*Corpus
Hermeticum*
(ερμητικά
κείμενα)

- «Το έργο που είναι σήμερα γνωστό ως *Corpus Hermeticum (CH)* αποτελείται από μια συλλογή δεκαεπτά σύντομων φιλοσοφικών διατριβών, γραμμένων στα ελληνικά και ποικίλης έκτασης, μερικές εκ των οποίων δεν έχουν σωθεί ακέραιες. Αυτά τα γραπτά, όπως επίσης μια ελαφρώς εκτενέστερη λατινική διατριβή, ο *Asclepius*, θεωρούνταν από την αρχαιότητα μέχρι τις αρχές του 17^{ου} αι. ότι ήταν μεταφράσεις της αρχαίας αιγυπτιακής σοφίας, τα διδάγματα του Ερμή του Τρισμέγιστου. [...] δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι οι διάφορες διατριβές που συνθέτουν σήμερα το *Corpus* υπήρχαν ως ενιαίο έργο στους ελληνορωμαϊκούς χρόνους. Ενδέχεται η ανθολόγηση αυτή να έγινε από τον Βυζαντινό λόγιο και πλατωνιστή Μιχαήλ Ψελλό (11^{ος} αι.). Η συλλογή δεν έφτασε στη δυτική Ευρώπη μέχρις ότου ο Λεονάρντο της Πιστόιας ανακάλυψε ένα χειρόγραφο στη Μακεδονία και το μετέφερε στη Φλωρεντία, όπου μεταφράστηκε από τον Μαρσίλιο Φικίνο.» (Salaman 2000: 79 και 85)
- Γενικώς, τα ερμητικά κείμενα έχουν χωριστεί από τους μελετητές από τη μια πλευρά στις θεωρητικές ή φιλοσοφικές πραγματείες (διαλογικής ή επιστολικής μορφής και θεολογικο-φιλοσοφικού περιεχομένου) και από την άλλη στις πρακτικές πραγματείες (που έχουν τεχνικό χαρακτήρα και άπτονται απόκρυφων επιστημών, όπως της αστρολογίας και της αλχημείας). Πβ. Κορολή και Παπαθωμάς (2019: 62-3): «Κάποια από τα σωζόμενα ερμητικά συγγράμματα είναι τεχνικής, ενώ άλλα είναι θεωρητικής φύσεως: Το περιεχόμενό τους είναι αστρολογικό, κοσμολογικό, αλχημιστικό, μαγικό, γεωγραφικό, μαθηματικό, ιατρικό, αλλά και φιλοσοφικό, θεολογικό και λατρευτικό-υμνητικό». Ο *Ποιμάνδρης* ανήκει στην πρώτη κατηγορία

- Τα ερμητικά κείμενα αποδόθηκαν στον Ερμή Τρισμέγιστο, συγκρητιστική θεότητα ή πεφωτισμένο δάσκαλο που συγχώνευσε χαρακτηριστικά του αιγυπτιακού θεού Θωθ με αντίστοιχα του ελληνικού Ερμή· γι' αυτό τον λόγο, εμπίπτουν στην κατηγορία της ψευδεπίγραφης λογοτεχνίας
 - ❖ Οι συχνότερες και ίσως πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις ψευδεπίγραφης λογοτεχνίας ανέρχονται στη σχετικά όψιμη αρχαιότητα και απορρέουν από τον ένθερμο ζήλο των ανθρώπων της εποχής να δημιουργήσουν υποτιθέμενα τεκμήρια για τον στοχασμό και τη δράση σεβάσμιων σοφών, τα ίχνη των οποίων χάνονταν στην αχλύ της ιστορίας. Πέρα από το ερμητικό σώμα κειμένων, άλλες παρόμοιες περιπτώσεις αποτελούν η νεοπυθαγόρεια γραμματεία, οι Σιβυλλικοί χρησμοί κ.ο.κ.
- «Στον ύστερο ελληνορωμαϊκό κόσμο ο Ερμής Τρισμέγιστος θεωρήθηκε Αιγύπτιος σοφός της απώτατης αρχαιότητας του οποίου η γνώση τόσο του υλικού και του πνευματικού κόσμου όσο και της συσχέτισής τους συνέβαλε ώστε να τεθούν υπό μερικό έλεγχο οι αντιξοότητες του βίου και να εναρμονιστεί η ψυχή με τη θεϊκή της προέλευση. Μολονότι το όνομά του δείχνει ότι οι Έλληνες είδαν κάποιες αντιστοιχίες ανάμεσα σε αυτό τον σοφό και τον δικό τους θεό Ερμή, η μορφή του Ερμή Τρισμέγιστου στην πραγματικότητα ήταν βαθιά ριζωμένη στο θρησκευτικό έδαφος της Αιγύπτου. [...] Ο Ερμής Τρισμέγιστος προήλθε ως η ελληνική ερμηνεία του θεού Θωθ (*interpretatio Graeca*), όπως ακριβώς από την εβραϊκή πλευρά ο Θωθ ταυτίστηκε με τον Μωυσή (*interpretatio Judaica*). [...] Υπήρχε μια σημαντική διαφορά μεταξύ των αιγυπτιακών και των ελληνικών απόψεων για τον Θωθ/Ερμή: οι Αιγύπτιοι πάντοτε θεωρούσαν τον Θωθ θεό, ενώ οι Έλληνες τον έβλεπαν κυρίως ως έναν άνθρωπο, έναν δάσκαλο της θεϊκής σοφίας. Η δεύτερη άποψη είναι κυρίαρχη στα φιλοσοφικά ερμητικά κείμενα, παρ' ότι υπάρχουν ορισμένες διατριβές στις οποίες ο Ερμής ξεκάθαρα εμφανίζεται ως θεός [...] Ο εξανθρωπισμός του Θωθ σίγουρα προωθήθηκε από την ελληνιστική θεωρία του Ευημερισμού [εκ του Ευήμερου του Μεσσήνιου, συγγραφέα φανταστικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας τον 4^ο-3^ο π.Χ. αι.], η οποία υπαινισσόταν ότι οι θεοί στην πραγματικότητα ήταν θεοποιημένοι βασιλιάδες.» (*DGWE*, σ.λ. *Hermes Trismegistus I: Antiquity*)

- Σχετικά με την αμφίβολη ταυτότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή) του Τρισμέγιστου, πβ. Salaman κ.ά. (2000: 80): «Μέχρι την ύστερη αρχαιότητα υπήρχε κάποια σύγχυση αναφορικά με την ακριβή ταυτότητα του Ερμή. Στην αιγυπτιακή παράδοση ήταν θεός, όμως οι αλεξανδρινοί Έλληνες θεωρούσαν ότι είναι άνθρωπος.»
 - ❖ Ο Θωθ ήταν θεός της γραφής, της μέτρησης του χρόνου, της σοφίας και των επιστημών, της απόκρυφης γνώσης και της μαγείας. Η συγκρητιστική του ταύτιση με τον Έλληνα θεό Ερμή οφείλεται στις κοινές ιδιότητες των δύο θεών: αμφοτέροι ήταν ψυχοπομποί, αγγελιαφόροι των θεών και ευρετές διαφόρων τεχνών και άλλων πολιτισμικών αγαθών
 - ❖ Το όνομα *Τρισμέγιστος* αποτέλεσε οιονεί μεταφραστικό δάνειο από την αιγυπτιακή γλώσσα. Στα αιγυπτιακά ο υπερθετικός βαθμός των επιθέτων σχηματιζόταν με τη διπλή ή τριπλή επανάληψη του θετικού βαθμού. Σώζονται τύποι από την περίοδο της δημοτικής γραφής (δηλ. ύστερου γραφικού συστήματος που υιοθετήθηκε στην Αίγυπτο) της μορφής «μέγας, μέγας, μέγας» συνοδευόμενοι από ένα επίρρημα που δήλωνε τον υπερθετικό. Ωστόσο, για εκείνη την αιγυπτιακή φόρμουλα την οποία οι Έλληνες θα όφειλαν να μεταφράσουν ως *μέγιστος* ή *τρισμαέγας*, εντέλει επικράτησε ο τύπος *τρισμαέγιστος*

- Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα –και ίσως να μη μάθουμε ποτέ– την εθνικότητα και την ιδιότητα των συγγραφέων του *Corpus Hermeticum* (ίσως ελληνόφωνοι Αιγύπτιοι;). Εντούτοις, επί τη βάσει εύλογων επιστημονικών επιχειρημάτων, ως κοιτίδα του Ερμητισμού έχει προταθεί η ελληνιστική Αλεξάνδρεια των τριών πρώτων μ.Χ. αι., πόλη η οποία υπήρξε περίβλεπτο κοσμοπολίτικο κέντρο, εντός του οποίου Έλληνες, Αιγύπτιοι και Εβραίοι ανέπτυξαν πλούσια φιλοσοφική και θεολογική δραστηριότητα
- Ανάλογα «θολή» παραμένει και η ακριβής φιλοσοφική ταυτότητα της ερμητικής σκέψης. Ποια είναι η προέλευσή της; Σε ποια πολιτισμική κληρονομιά εγγίζει περισσότερο; Η λύση του γρίφου μοιάζει διαδικασία ιδιαίτερα επίπονη: σύγχρονοι ερευνητές μελετούν επισταμένως τις αιγυπτιακές καταβολές της ερμητικής παράδοσης (πέρα από εξόφθαλμες αναφορές, π.χ. θεωνύμια, έχουν προταθεί και εξετασθεί βαθύτεροι σύνδεσμοι μεταξύ αιγυπτιακής θρησκείας και ερμητικής σκέψης), την ίδια ώρα που τα πλατωνικά, αριστοτελικά και στωικά δάνεια των κειμένων έχουν προ πολλού επισημανθεί και συνεχίζουν να μελετώνται

- ❖ Επιπλέον, σε σχέση με το θρησκευτικό/μυθολογικό περιεχόμενο των πραγματειών, πολλές ιδέες και μοτίβα φαίνεται πως έχουν αντληθεί από την εβραϊκή θρησκεία και τα γνωστικά δόγματα. (Ο ‘Γνωστικισμός’ αποτελεί νεότερο όρο ο οποίος αναφέρεται σε ένα πλήθος αιρέσεων που δημιουργήθηκαν εντός των κόλπων του χριστιανισμού.) Σημειωτέον ότι η έλλειψη συνοχής και συνέπειας που χαρακτηρίζει τις ερμητικές διατριβές δυσχεραίνει το έργο των μελετητών
- Οφείλουμε, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι νέα παπυρικά ευρήματα του 20ού αι. μάς οδήγησαν σε καινούργιες εκτιμήσεις σχετικά με το περιβάλλον εντός του οποίου παρήχθησαν και διαδόθηκαν τα ερμητικά κείμενα. Πβ. Salaman (2000: 10): «Πλέον είναι απολύτως βέβαιο ότι υπήρξε στην Αλεξάνδρεια πριν και μετά την έναρξη της χριστιανικής εποχής μια μυστική κοινότητα, που έμοιαζε με μασονική στοά. Τα μέλη αυτής της ομάδας αυτοαποκαλούνταν “αδέλφια”, μυσούνταν μέσω του βαπτίσματος στο Πνεύμα, χαιρετιούνταν μεταξύ τους με ιερό ασπασμό, μετείχαν σε ένα ιερό γεύμα και διάβαζαν τα ερμητικά γραπτά ως διδακτικές πραγματείες για την πνευματική τους πρόοδο.»

- Τα ερμητικά κείμενα πρωτοέφτασαν στη Δύση μόλις το 1460. Η άφιξή τους οφείλεται στην προσπάθεια του Κόζιμο του Πρεσβύτερου των Μεδίκων (1389-1464) να ανεύρει ξεχασμένα γραπτά της αρχαιότητας. Αμέσως ο Ερμής Τρισμέγιστος, λόγω της σύνδεσής του με τον Θωθ, θεωρήθηκε αρχαιότερος ακόμη και από τους πιο τιμημένους σοφούς της αρχαιότητας, τον Μωυσή και τον Πλάτωνα, και τα αποδιδόμενα σε αυτόν γραπτά εσφαλμένως θεωρήθηκαν απότοκα της πανάρχαιας και πολυθρύλητης αιγυπτιακής σοφίας. Κατ' επέκταση, η διδασκαλία του θεωρήθηκε –λανθασμένα και αυτή– ως πηγή και αφετηρία ολόκληρης της μεταγενέστερης φιλοσοφίας και θρησκείας. Τόσο μεγάλη αξία αποδόθηκε στο νέο εύρημα, ώστε διακόπηκε η μετάφραση του Πλάτωνα προκειμένου να δοθεί προτεραιότητα στον Ερμή! Η παρανόηση λύθηκε το 1614 από τον καλβινιστή κλασικό φιλόλογο Isaac Casaubon (Καζομπόν), ο οποίος έδειξε ότι το *Corpus Hermeticum* στην πραγματικότητα συντάχθηκε τη μεταχριστιανική εποχή. Έκτοτε, το κύρος του Ερμή ως αυθεντίας του παρελθόντος μειώθηκε σημαντικά στους κύκλους των Ευρωπαίων λογίων

- Η 1^η ερμητική πραγματεία τιτλοφορείται *Ποιμάνδρης* και συντέθηκε πριν από τα τέλη του 3^{ου} μ.Χ. αι. (*terminus ante quem*). Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διακειμενικές οφειλές του συγγραφέα (στωικές και πλατωνικές, χριστιανικές και γνωστικές, κ.ά.), μπορούμε να χρονολογήσουμε το κείμενο στον 2^ο μ.Χ. αι.
- Η περίοπτη θέση της διατριβής στο ερμητικό σύστημα διδασκαλίας οφείλεται στο γεγονός ότι ο *Ποιμάνδρης* εκθέτει λεπτομερώς ζητήματα που ανήκουν στη σφαίρα της **κοσμογονίας**, της **θεογονίας**, της **ανθρωπογονίας** και της **εσχατολογίας** («λόγος για τα τελευταία πράγματα», εν προκειμένω για τον θάνατο και τη ζωή μετά θάνατον· επίσης, η λέξη μπορεί να αναφέρεται στο τέλος της ανθρώπινης ιστορίας, ή στη συντέλεια του κόσμου). Η ζωνρή μυθική επένδυση της πραγματείας έχει συμβάλει ενεργά στη διάδοσή της

- Η **διαλογική μορφή** που επιλέγει ο ανώνυμος συγγραφέας του *Ποιμάνδρη* θεωρήθηκε ιδιαίτερα πρόσφορη στην αρχαιότητα για την έκθεση φιλοσοφικών διδαγμάτων (πβ. κατ' εξοχήν τους πλατωνικούς διαλόγους). Αναλυτικότερα, περιγράφεται η συνομιλία ενός μαθητευόμενου στοχαστή με μια υπέρτατη θεϊκή ύπαρξη, αυτοαποκαλούμενη 'Ποιμάνδρης'. Παρακολουθούμε, επομένως, τη διήγηση ενός εκστατικού οράματος, μιας εξ αποκαλύψεως διδασκαλίας. Αν και ο μαθητευόμενος άνθρωπος δεν κατονομάζεται, κατοπινοί αναγνώστες και ερμηνευτές τον ταύτισαν με τον Ερμή Τρισμέγιστο (εξ ου και ο μεταγενέστερος τίτλος «Ερμοῦ Τρισμεγίστου Ποιμάνδρης»)
 - ❖ Η διαλογική μορφή υπήρξε, πάντως, ιδιαίτερα συχνή και στην αιγυπτιακή γραμματεία. Μάλιστα, ένα κείμενο που τιτλοφορήθηκε από τους σύγχρονους ερευνητές ως «Βιβλίο του Θωθ» περιγράφει τη συζήτηση μεταξύ ενός δασκάλου που ίσως ταυτίζεται με τον Θωθ και ενός μαθητή που προσπαθεί να εισέλθει σε έναν «Οίκο της Ζωής» (έτσι ονομάζονταν τα μορφωτικά κέντρα των αιγυπτιακών ναών, στα οποία δραστηριοποιούνταν ιερείς και γραφείς). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το «Βιβλίο του Θωθ» παρουσιάζει μορφική όσο και θεματική συνάφεια με το *Corpus Hermeticum*

- Μια πληθώρα **δυϊστικών αντιθέσεων** διαπερνά το κείμενο του *Ποιμάνδρη* (φως-σκότος, πνεύμα-ύλη, αθανασία-θάνατος, γνώση-άγνοια κ.ο.κ.). Εντούτοις, το ερώτημα εάν τα σχετικά δίπολα είναι αγεφύρωτα ή τελικώς αίρονται προς χάριν ενός καθολικότερου μονισμού έχει προβληματίσει έντονα τους μελετητές. Έχει υποστηριχθεί, για παράδειγμα, ότι το σκότος ανάγεται στο φως και, συνεπώς, δεν είναι αυθύπαρκτο: «Ο *Ποιμάνδρης* διδάσκει έναν δυϊσμό μεταξύ φωτός και σκότους, πνεύματος και ύλης, αλλά όχι έναν απόλυτο δυϊσμό. Η αρχέγονη ύλη ήταν μια υγρή ουσία η οποία γεννήθηκε μέσα στο σκότος, το οποίο με κάποιο τρόπο είχε προέλθει από το φως.» (*DGWE*, σ.λ. *Hermetic Literature I: Antiquity*). Επί του ιδίου θέματος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ότι οι διακυμάνσεις μεταξύ μονισμού και δυϊσμού στα ερμητικά κείμενα αντικατοπτρίζουν διαφορετικά επίπεδα *αλήθειας* σχετικά με τον Άνθρωπο, τον Κόσμο και τον Θεό στα οποία φθάνουν οι ερμητιστές, ανάλογα με το επίπεδο της πνευματικής τους φώτισης (Fowden 1993: 103)

❖ Ο **μονισμός** αποτελεί φιλοσοφικό σύστημα το οποίο επιχειρεί να αναγάγει όλα ανεξαιρέτως τα ποικίλα δεδομένα της πνευματικής και υλικής πραγματικότητας σε μία ενιαία αρχή. Οι ιδεαλιστές π.χ. είναι μονιστές, στο μέτρο που ανάγουν την ύλη στο πνεύμα. Αντίθετα, ο **δυϊσμός** ή **δυναρχία** δέχεται την ύπαρξη δύο ανταγωνιστικών αρχών (θεολογικών, οντολογικών κ.ο.κ.) εντός του κόσμου. Ο όρος σχηματίστηκε για να περιγράψει την ηθική διδασκαλία του ζωροαστρισμού, θρησκευτικού συστήματος των Περσών το οποίο αντιπαρέθετε προς την αρχή του πανάγαθου θεού μια εξίσου ισχυρή αρχή του κακού

- Για το γραμματειακό είδος των ερμητικών διατριβών, πβ. το σχόλιο του Pleše (2015: 264): «Τα μεμονωμένα κείμενα στο “φιλοσοφικό” *Corpus Hermeticum* δεν επιδέχονται ξεκάθαρη ειδολογική ταξινόμηση. Σύντομες πραγματεύσεις “από καθέδρας”, που θυμίζουν τη ρητορική ανάπτυξη ενός φιλοσοφικού ερωτήματος (θέσις), διανθίζονται με πιο μεγαλόπνοα μέρη: μια προσευχή, ένα σύντομο εγκώμιο, μια αποφθεγματική πρόταση, μια μυθική αφήγηση, ή μια εμπυρωτική προτροπή. Ο σκοπός αυτών των μη-επιχειρηματολογικών τμημάτων είναι να ενισχύσουν την πειθώ και να προσθέσουν συναισθηματική αποτελεσματικότητα στη συστηματική έκθεση.»

Θωθ: ο αιγυπτιακός θεός
της γραφής
και της γνώσης

Ίβις (χαλκόκοτα): το ιερό
ζώο του Θωθ

1. Ἐννοίας μοί ποτε γενομένης περὶ τῶν ὄντων καὶ μετεωρισθείσης μοι τῆς διανοίας σφόδρα, κατασχεθεισῶν μου τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων, καθάπερ οἱ ὕπνῳ βεβαρημένοι ἐκ κόρου τροφῆς ἢ ἐκ κόπου σώματος, ἔδοξά τινα ὑπερμεγέθη μέτρῳ ἀπεριορίστῳ τυγχάνοντα καλεῖν μου τὸ ὄνομα καὶ λέγοντά μοι, Τί βούλει ἀκοῦσαι καὶ θεάσασθαι, καὶ νοήσας μαθεῖν καὶ γνῶναι;

2. – φημι ἐγώ, Σὺ γὰρ τίς εἶ; – Ἐγὼ μὲν, φησὶν, εἰμι ὁ **Ποιμάνδρης**, ὁ τῆς αὐθεντίας νοῦς· οἶδα ὃ βούλει, καὶ σύνειμί σοι πανταχοῦ.

3. – φημι ἐγώ, Μαθεῖν θέλω τὰ ὄντα καὶ νοῆσαι τὴν τούτων φύσιν καὶ γνῶναι τὸν θεόν· **πῶς**, ἔφην, ἀκοῦσαι **βούλομαι**.

– φησὶν ἐμοὶ πάλιν, Ἔχε νῶ σῶ ὅσα θέλεις μαθεῖν, καὶ γὰρ σε διδάξω.

Πιθανές ετυμολογήσεις του ονόματος

- < *ποιμήν* «βοσκός, αρχηγός, κύριος» + *άνηρ*
 - ❖ Κατά την εκδοχή αυτή, το όνομα σημαίνει «ποιμένας των ανθρώπων»
- < από την κοπτική φράση (ύστερα αιγυπτιακά) ‘*p-eime nte-rē*’ «η νοημοσύνη του Ρα»
- < από τον Φαραώ Αμενεχμέ Γ΄, το βασιλικό όνομα του οποίου είχε μεταγραφεί στα ελληνικά ως *Πραμμαρῆς*, *Πορεμανρῆς* και με πολλούς άλλους παρεμφερείς τρόπους· σήμαινε «εκείνος που ανήκει στη Μάατ του Ρα»

4. τοῦτο εἰπὼν ἠλλάγη τῇ ἰδέᾳ, καὶ εὐθέως πάντα μοι ἤνοικτο ῥοπῆ,
καὶ ὄρῳ θέαν ἀόριστον, φῶς δὲ πάντα γεγενημένα, εὐδιόν τε καὶ
ίλαρόν, καὶ ἠράσθην ἰδών. καὶ μετ' ὀλίγον **σκότος** κατωφερὲς ἦν, ἐν
μέρει γεγενημένον, φοβερόν τε καὶ στυγνόν, σκολιῶς ἐσπειραμένον,
ὡς <ὄφει> εἰκάσαι με· εἶτα μεταβαλλόμενον τὸ σκότος εἰς ὑγρᾶν τινα
φύσιν, ἀφάτως τεταραγμένην καὶ καπνὸν ἀποδιδουῖσαν, ὡς ἀπὸ
πυρός, καὶ τινα ἦχον ἀποτελοῦσαν ἀνεκκλάλητον γοῶδη· εἶτα βοή ἐξ
αὐτῆς ἀσυνάρθρως ἐξέπεμπετο, ὡς εἰκάσαι φωνῆ πυρός,

Πβ. Γέν. α' 3-5

Καὶ εἶπεν ὁ θεὸς Γενηθήτω φῶς. Καὶ ἐγένετο φῶς. Καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὸ φῶς ὅτι καλόν. Καὶ διεχώρισεν ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους. Καὶ ἐκάλεσεν ὁ θεὸς τὸ φῶς ἡμέραν καὶ τὸ σκότος ἐκάλεσεν νύκτα.

5. ἐκ δὲ φωτὸς λόγος ἅγιος ἐπέβη τῇ φύσει, καὶ πῦρ ἄκρατον ἐξεπήδησεν ἐκ τῆς ὑγρᾶς φύσεως ἄνω εἰς ὕψος· κοῦφον δὲ ἦν καὶ ὄξύ, δραστικὸν δὲ ἅμα, καὶ ὁ ἀήρ ἐλαφρὸς ὢν ἠκολούθησε τῷ πνεύματι, ἀναβαίνοντος αὐτοῦ μέχρι τοῦ πυρὸς ἀπὸ γῆς καὶ ὕδατος, ὡς δοκεῖν κρέμασθαι αὐτὸν ἀπ' αὐτοῦ· γῆ δὲ καὶ ὕδωρ ἔμενε καθ' ἑαυτὰ συμμεμιγμένα, ὡς μὴ θεωρεῖσθαι <τὴν γῆν> ἀπὸ τοῦ ὕδατος· κινούμενα δὲ ἦν διὰ τὸν ἐπιφερόμενον πνευματικὸν λόγον εἰς ἀκοήν.

Στωικός λόγος και πνεῦμα

- ❖ Οι Στωικοί πρέσβευαν ότι ο κόσμος είναι ένας ιδανικά αγαθός οργανισμός, τα μέρη του οποίου αλληλενεργούν για το καλό του συνόλου. Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην πίστη ότι ο θείος Λόγος ενοικεί εντός του κόσμου. Άλλη δύναμη που διατηρούσε την ισορροπία ήταν η πρόνοια της Ειμαρμένης
- ❖ Κατά τους Στωικούς η συνένωση του αέρα με τη φωτιά δημιουργούσε το πνεῦμα, που αποτελούσε μια ενεργητική έλλογη δύναμη. Το πνεῦμα χάριζε τόσο στα άψυχα αντικείμενα όσο και στα έμψυχα όντα την ουσιώδη ταυτότητά τους

Πβ. Κατ. Ιωάν. 1:1-5

Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ **λόγος**, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος. οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν. Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν. ὃ γέγονεν ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων· καὶ τὸ **φῶς** ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, καὶ ἡ **σκοτία** αὐτὸ οὐ κατέλαβεν.

6. ὁ δὲ Ποιμάνδρης ἐμοί, Ἐνόησας, φησί, τὴν θεάν ταύτην ὅ τι καὶ βούλεται; καὶ, Γνώσομαι, ἔφην ἐγώ. – Τὸ φῶς ἐκεῖνο, ἔφη, ἐγὼ Νοῦς ὁ σὸς θεός, ὁ πρὸ φύσεως ὑγρᾶς τῆς ἐκ σκότους φανείσης· ὁ δὲ ἐκ Νοὸς φωτεινὸς Λόγος **υἱὸς** θεοῦ. – Τί οὖν; φημί. – Οὕτω γνῶθι· τὸ ἐν σοὶ **βλέπον** καὶ **ἀκοῦον**, λόγος κυρίου, ὁ δὲ νοῦς πατήρ θεός. οὐ γὰρ δίστανται ἀπ’ ἀλλήλων· ἔνωσις γὰρ τούτων ἐστὶν ἡ ζωή. – Εὐχαριστῶ σοι, ἔφην ἐγώ. – Ἀλλὰ δὴ νόει τὸ φῶς καὶ **γνώριζε** τοῦτο.

7. εἰπόντος ταῦτα ἐπὶ πλείονα χρόνον ἀντόπησέ μοι, ὥστε με
τρέμειν αὐτοῦ τὴν ἰδέαν· ἀνανεύσαντος δέ, θεωρῶ ἐν τῷ νοῖ
μου τὸ φῶς ἐν δυνάμεσιν ἀναριθμήτοις ὄν, καὶ **κόσμον**
ἀπεριόριστον γεγενημένον, καὶ περίσχεσθαι τὸ πῦρ δυνάμει
μεγίστη, καὶ στάσιν ἐσχηκέναι κρατούμενον· ταῦτα δὲ ἐγὼ
διενοήθην ὁρῶν διὰ τὸν τοῦ Ποιμάνδρου λόγον.

8. ὡς δὲ ἐν ἐκπλήξει μου ὄντος, φησὶ πάλιν ἐμοί, Εἶδες ἐν τῷ νῶ
τὸ ἀρχέτυπον εἶδος, τὸ προάρχον τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπεράντου·
ταῦτα ὁ Ποιμάνδρης ἐμοί. – Τὰ οὖν, ἐγὼ φημι, **στοιχεῖα** τῆς
φύσεως πόθεν ὑπέστη; – πάλιν ἐκεῖνος πρὸς ταῦτα, Ἐκ βουλής
θεοῦ, ἥτις λαβοῦσα τὸν Λόγον καὶ ἰδοῦσα τὸν καλὸν κόσμον
ἐμιμήσατο, κοσμοποιηθεῖσα διὰ τῶν ἑαυτῆς στοιχείων καὶ
γεννημάτων ψυχῶν.

9. ὁ δὲ Νοῦς ὁ θεός, ἀρρενόθηλος ὢν, ζωὴ καὶ φῶς ὑπάρχων, ἀπεκύησε
λόγω ἕτερον Νοῦν δημιουργόν, ὃς θεὸς τοῦ πυρὸς καὶ πνεύματος ὢν,
ἐδημιούργησε διοικητάς τινας ἑπτὰ, ἐν κύκλοις περιέχοντας τὸν
αἰσθητὸν κόσμον, καὶ ἡ διοίκησις αὐτῶν **εἰμαρμένη** καλεῖται.

10. ἐπήδησεν εὐθὺς ἐκ τῶν κατωφερῶν στοιχείων [τοῦ θεοῦ] ὁ τοῦ θεοῦ
Λόγος εἰς τὸ καθαρὸν τῆς φύσεως δημιούργημα, καὶ ἠνώθη τῷ
δημιουργῷ Νῶ (ὁμοούσιος γὰρ ἦν), καὶ κατελείφθη [τὰ] **ἄλογα** τὰ
κατωφερῆ τῆς φύσεως στοιχεῖα, ὡς εἶναι ὕλην μόνην.

Ο ορφικός Φάνης

6^{ος} ορφικός ύμνος (Πρωτογόνου), στ. 1-3

Πρωτόγονον καλέω διφυῆ, μέγαν, αἰθερόπλαγκτον,
ὠιογενῆ, χρυσέαισιν ἀγαλλόμενον πτερύγεσσι,
ταυροβόαν, γένεσιν μακάρων θνητῶν τ' ἀνθρώπων

- ❖ Ο ύμνος απευθύνεται στον ορφικό θεό Φάνη, Έρωτα ή Πρωτόγονο
- ❖ Σε μυθικό επίπεδο, η ανδρόγυνη/ερμαφρόδιτη φύση συνδέεται με την έννοια της πληρότητας και της πρώτιστης αρχής· προσφέρει, επίσης, την ικανότητα γονιμοποίησης και τόκου χωρίς ερωτικό σύντροφο. Ειδικά στον *Ποιμάνδρη* εκλαμβάνεται ως απελευθέρωση από τα ερωτικά πάθη. Πβ. Salaman (2000: 83): «Σύμφωνα με μια αρχαία αιγυπτιακή κοσμολογία η δημιουργία είναι απορροή του Ενός και Μοναδικού [δηλ. του ύψιστου θεού Άμμωνος-Ρα], που περιλαμβάνει το αρσενικό το θηλυκό.»

11. ὁ δὲ δημιουργὸς Νοῦς σὺν τῷ Λόγῳ, ὁ περίσχων τοὺς κύκλους καὶ δινῶν ῥοίζῳ, ἔστρεψε τὰ ἑαυτοῦ δημιουργήματα καὶ εἶασε στρέφεσθαι ἀπ’ ἀρχῆς ἀορίστου εἰς ἀπέραντον τέλος· ἀρχεται γάρ, οὐ λήγει· ἢ δὲ τούτων περιφορά, καθὼς ἠθέλησεν ὁ Νοῦς, ἐκ τῶν κατωφερῶν στοιχείων ζῶα ἤνεγκεν ἄλογα (οὐ γὰρ ἐπεῖχε τὸν Λόγον), ἀὴρ δὲ **πετεινὰ** ἤνεγκε, καὶ τὸ ὕδωρ **νηκτά**· διακεχώρισται δὲ ἀπ’ ἀλλήλων ἢ τε γῆ καὶ τὸ ὕδωρ, καθὼς ἠθέλησεν ὁ Νοῦς, καὶ <ἢ γῆ> ἐξήνεγκεν ἀπ’ αὐτῆς ἃ εἶχε ζῶα **τετράποδα** <καὶ> **έρπετά**, **θηρία** ἄγρια καὶ ἡμερα.

Πβ. Γέν. α' 20-5

Καὶ εἶπεν ὁ θεός Ἐξαγαγέτω τὰ ὕδατα ἔρπετὰ ψυχῶν ζωσῶν καὶ πετεινὰ πετόμενα ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ ἐγένετο οὕτως. Καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὰ κήτη τὰ μεγάλα καὶ πᾶσαν ψυχὴν ζῶων ἔρπετῶν, ἃ ἐξήγαγεν τὰ ὕδατα κατὰ γένη αὐτῶν, καὶ πᾶν πετεινὸν πτερωτὸν κατὰ γένος. Καὶ εἶδεν ὁ θεὸς ὅτι καλὰ. Καὶ ηὐλόγησεν αὐτὰ ὁ θεὸς λέγων Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὰ ὕδατα ἐν ταῖς θαλάσσαις, καὶ τὰ πετεινὰ πληθυνέσθωσαν ἐπὶ τῆς γῆς.

Καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωί, ἡμέρα πέμπτη. Καὶ εἶπεν ὁ θεὸς Ἐξαγαγέτω ἡ γῆ ψυχὴν ζῶσαν κατὰ γένος, **τετράποδα** καὶ **ἔρπετὰ** καὶ **θηρία** τῆς γῆς κατὰ γένος. Καὶ ἐγένετο οὕτως. Καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὰ θηρία τῆς γῆς κατὰ γένος καὶ τὰ κτήνη κατὰ γένος καὶ πάντα τὰ ἔρπετὰ τῆς γῆς κατὰ γένος αὐτῶν. Καὶ εἶδεν ὁ θεὸς ὅτι καλὰ.

12. ὁ δὲ πάντων πατήρ ὁ Νοῦς, ὢν ζωὴ καὶ φῶς, ἀπεκύησεν
Ἄνθρωπον αὐτῷ ἴσον, οὗ ἠράσθη ὡς ἰδίου τόκου· περικαλλῆς
γάρ, τὴν τοῦ πατρὸς εἰκόνα ἔχων· ὄντως γὰρ καὶ ὁ θεὸς ἠράσθη
τῆς ἰδίας μορφῆς, παρέδωκε τὰ ἑαυτοῦ πάντα δημιουργήματα,

Πβ. Γέν. α' 26-7

Καὶ εἶπεν ὁ θεός Ποιήσωμεν ἄνθρωπον **κατ' εἰκόνα ἡμετέραν**
καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης
καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς
γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ
ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, **κατ' εἰκόνα θεοῦ** ἐποίησεν
αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς.

13. καὶ κατανοήσας δὲ τὴν τοῦ Δημιουργοῦ **κτίσιν** ἐν τῷ πυρί, ἠβουλήθη καὶ αὐτὸς δημιουργεῖν, καὶ συνεχωρήθη ἀπὸ τοῦ πατρός· γενόμενος ἐν τῇ δημιουργικῇ σφαίρα, ἔξω τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν, κατενόησε τοῦ ἀδελφοῦ τὰ δημιουργήματα, οἱ δὲ ἠράσθησαν αὐτοῦ, ἕκαστος δὲ μετεδίδου τῆς ἰδίας τάξεως· καὶ καταμαθὼν τὴν τούτων οὐσίαν καὶ μεταλαβὼν τῆς αὐτῶν φύσεως ἠβουλήθη ἀναρρῆξαι τὴν περιφέρειαν τῶν κύκλων, καὶ τὸ κράτος τοῦ ἐπικειμένου ἐπὶ τοῦ πυρὸς κατανοῆσαι.

14. καὶ ὁ τοῦ τῶν θνητῶν κόσμου καὶ τῶν ἀλόγων ζώων ἔχων
πᾶσαν ἐξουσίαν διὰ τῆς ἁρμονίας παρέκυψεν, ἀναρρήξας τὸ
κύτος, καὶ ἔδειξε τῇ κατωφερεῖ φύσει τὴν καλὴν τοῦ θεοῦ
μορφήν, ὃν ἰδοῦσα ἀκόρεστον κάλλος <καὶ> πᾶσαν ἐνέργειαν ἐν
ἐαυτῷ ἔχοντα τῶν διοικητόρων τὴν τε μορφήν τοῦ θεοῦ
ἐμειδίασεν ἔρωτι, ὡς ἅτε τῆς καλλίστης μορφῆς τοῦ Ἄνθρώπου
τὸ εἶδος ἐν τῷ ὕδατι ἰδοῦσα καὶ τὸ σκίασμα ἐπὶ τῆς γῆς.

ὁ δὲ ἰδὼν τὴν ὁμοίαν αὐτῷ μορφήν ἐν αὐτῇ οὖσαν ἐν τῷ ὕδατι,
ἐφίλησε καὶ ἠβουλήθη αὐτοῦ οἰκεῖν· ἅμα δὲ τῇ βουλῇ ἐγένετο
ἐνέργεια, καὶ ὥκησε τὴν ἄλογον μορφήν· ἡ δὲ φύσις λαβοῦσα τὸν
ἐρώμενον περιεπλάκη ὅλη καὶ ἐμίγησαν· ἐρώμενοι γὰρ ἦσαν.

- ❖ Πβ. Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικά* II.7: τὸ ἐν ὕδατι κατοπτρίζεσθαι θάνατον προαγορεύει αὐτῷ τῷ ἰδόντι ἢ τινι τῶν οἰκειοτάτων αὐτῷ.
- ❖ Τα ανθρώπινα ὄντα, απόγονοι του πρωτόπλαστου Ανθρώπου, εἶναι ταυτόχρονα και απόγονοι του σκοταδιού της Φύσης (πρόσεξε ὅτι η Φύση προήλθε ἀπὸ το σκότος, §4). Η ερωτική ἐνωση του Ανθρώπου με τη Φύση συνιστά το «προπατορικό αμάρτημα» που θα βαραίνει στο εξῆς τους απογόνους του
- ❖ [Υπάρχει και η αλχημιστική ερμηνεία του μύθου, σύμφωνα με την οποία ο Ἄνθρωπος ἀπελευθερώνει τη Φύση ἀπὸ τη σκοτεινὴ υλικότητά της, και η Φύση βοηθάει με τη σειρά της τον Ἄνθρωπο να ἀναγεννηθεῖ]

Τρεις παρεμφερείς μύθοι

- ❖ Το τέλος του Ύλα (Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά* I.1207-72):
όταν η Αργώ προσάραξε στις εκβολές του ποταμού Κίου της Μυσίας, ο Ύλας, ο ερώμενος του Ηρακλή, αναζητώντας φρέσκο νερό έφθασε σε μια πηγή γύρω από την οποία οι νύμφες χόρευαν προς τιμήν της Άρτεμης. Μόλις ο Ύλας βύθισε την υδρία του στο ρεύμα, η νύμφη των υδάτων βλέποντας τον νεαρό υπό το σεληνόφως κυριεύτηκε από ερωτικό πάθος και τον τράβηξε μαζί της στο νερό

❖ Νάρκισσος (Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* III.318-530): ο Νάρκισσος, γιος της νύμφης Λειριόπης και του Κηφισού, είχε υπέροχη ομορφιά, όμως δεν καταδεχόταν να συνάψει σχέσεις με όσους και όσες τον ποθούσαν. Με τον ίδιο τρόπο αρνήθηκε και τον έρωτα της νύμφης Ηχούς, η οποία έκτοτε συρρικνώθηκε σε τέτοιο βαθμό από τη στενοχώρια της, που της έμεινε τελικά μόνο η φωνή. Κάποτε ο Νάρκισσος, που κάποιος θαυμαστής στο μεταξύ τον καταράστηκε να μην μπορέσει να αποκτήσει αυτό που αγαπά, έφθασε σε μια πηγή και πάνω στα νερά της αντίκρισε και ερωτεύθηκε **το είδωλό του**. Μαράζωσε από έρωτα επειδή δεν μπορούσε να αγγίξει το αντικείμενο του πόθου του, και έσβησε δίπλα στη λίμνη

- Ερμαφρόδιτος και Σαλμακίδα (Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* IV.285-388): ο Ερμαφρόδιτος, όπως δείχνει το όνομά του, ήταν τέκνο του Ερμή και της Αφροδίτης, το οποίο γεννήθηκε στο όρος Ίδη της Μικράς Ασίας και έμοιαζε στους γονείς του. Στα δεκαπέντε του άφησε τον τόπο του, ταξίδεψε και, ύστερα από περιπλανήσεις, έφθασε στην περιοχή της Καρίας. Εκεί το αγόρι βρίσκει τα διαυγή νερά μιας λίμνης όπου κατοικούσε η νύμφη Σαλμακίδα. Αυτή, θαμπωμένη από την ομορφιά του νεαρού, του πρότεινε να γίνει η παράνομη ερωμένη του ή η νόμιμη σύντροφός του· ο νεαρός αρνείται και η νύμφη αποσύρεται.

Μόλις όμως ο Ερμαφρόδιτος πέφτει γυμνός να κολυμπήσει στα νερά της λίμνης, η Σαλμακίδα βουτά και γραπώνεται από πάνω του, όπως ο κισσός ή το χταπόδι, ευχόμενη τα δύο σώματα να μείνουν για πάντα ενωμένα

MAP OF ASIA MINOR

Engraved to Illustrate MITCHELL'S

North Carolina, Tennessee.

15. καὶ διὰ τοῦτο παρὰ πάντα τὰ ἐπὶ γῆς ζῶα **διπλοῦς** ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος, **θνητὸς** μὲν διὰ τὸ σῶμα, **ἀθάνατος** δὲ διὰ τὸν οὐσιώδη ἄνθρωπον· ἀθάνατος γὰρ ὢν καὶ πάντων τὴν ἐξουσίαν ἔχων, τὰ θνητὰ **πάσχει** ὑποκείμενος τῇ εἰμαρμένῃ. ὑπεράνω οὖν ὢν τῆς ἀρμονίας ἐναρμόνιος **γένονε** δοῦλος ἀρρενόθηλυσ δὲ ὢν, ἐξ ἀρρενοθήλεος ὢν πατρὸς καὶ ἄυπνος ἀπὸ ἀύπνου <ὑπ' ἔρωτος καὶ ὑπνου> [conj. Reitzenstein] **κρατεῖται**.

16. καὶ μετὰ ταῦτα, Νοῦς ὁ ἐμός· καὶ αὐτὸς γὰρ ἐρῶ τοῦ λόγου. ὁ δὲ Ποιμάνδρης εἶπε, Τοῦτό ἐστι **τὸ κεκρυμμένον μυστήριον** μέχρι τῆσδε τῆς ἡμέρας. ἡ γὰρ φύσις ἐπιμιγεῖσα τῷ Ἄνθρώπῳ ἦνεγκέ τι θαῦμα θαυμασιώτατον· ἔχοντος γὰρ αὐτοῦ τῆς ἀρμονίας τῶν ἑπτὰ τὴν φύσιν, οὓς ἔφην σοι ἐκ πυρὸς καὶ πνεύματος, οὐκ ἀνέμενεν ἡ φύσις, ἀλλ' εὐθὺς ἀπεκύησεν **ἑπτὰ ἀνθρώπους**, πρὸς τὰς φύσεις τῶν ἑπτὰ διοικητόρων, ἀρρενοθήλεας καὶ μεταρσίους.

καὶ μετὰ ταῦτα, ὦ Ποιμάνδρη, εἰς μεγάλην γὰρ νῦν ἐπιθυμίαν
ἦλθον καὶ ποθῶ ἀκοῦσαι· μὴ ἔκτρεχε. καὶ ὁ Ποιμάνδρης εἶπεν,
Ἄλλὰ σιώπα. οὐπω γάρ σοι ἀνήπλωσα τὸν πρῶτον λόγον. —
Ἴδου σιωπῶ, ἔφην ἐγώ.

- ❖ Για το περιεχόμενο της αποκεκαλυμμένης γνώσης που προσφέρει εδώ ο Ποιμάνδρης, βλ. Scott (1925: 47-8): «Προφανώς υποτίθεται ότι πρέπει να καταλάβουμε ότι καθένας από τους επτά Ανθρώπους φέρει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα ενός από τους επτά πλανήτες [μια και οι επτά Διοικητές ταυτίζονται με τους επτά πλανήτες]. [...] Και καθώς αυτοί οι επτά Άνθρωποι είναι οι πρόγονοι της ανθρώπινης φυλής, το νόημα του συγγραφέα πρέπει να είναι ότι υπάρχουν επτά διακριτές κατηγορίες ή τύποι ανθρώπων, καθεμία εκ των οποίων επηρεάζεται ειδικά από έναν από τους επτά πλανήτες, και δείχνει μια κακή προδιάθεση που προέρχεται από εκείνο τον πλανήτη. [...] Η καινοτομία που εισάγει ο συγγραφέας του *Corp.* Ι έγκειται στο ότι δεν περιγράφει την πλανητική επιρροή ως άμεσα συνδεδεμένη με τον κάθε άνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του, ή καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, αλλά ως μια κληρονομιά που έχει κατέλθει σε αυτόν από έναν από τους συνολικά επτά πρωταρχικούς Ανθρώπους, οι οποίοι με τη σειρά τους την είχαν κληρονομήσει από τον πατέρα τους, τον πρώτο Άνθρωπο.»
- ❖ Η αστρολογική τέχνη, προερχόμενη από τη Βαβυλώνα, αναπτύχθηκε και καλλιεργήθηκε στην ελληνιστική εποχή. Μάλιστα, η Αλεξάνδρεια (πιθανή κοιτίδα του Ερμητισμού) υπήρξε μείζον κέντρο στο οποίο άνθησε η αστρολογία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για σχετικές μεθόδους πρόγνωσης του μέλλοντος έδειξαν οι Στωικοί

17. – Ἐγένετο οὖν, ὡς ἔφην, τῶν ἑπτὰ τούτων ἡ γένεσις τοιῶδε τρόπῳ· θηλυκὴ γὰρ <γῆ> ἦν καὶ ὕδωρ ὀχευτικόν, τὸ δὲ ἐκ πυρὸς πέπειρον. ἐκ δὲ **αἰθέρος** τὸ πνεῦμα ἔλαβε καὶ ἐξήνεγκεν ἡ φύσις τὰ σώματα πρὸς τὸ εἶδος τοῦ Ἄνθρώπου. ὁ δὲ Ἄνθρωπος ἐκ ζωῆς καὶ φωτὸς ἐγένετο εἰς ψυχὴν καὶ νοῦν, ἐκ μὲν ζωῆς ψυχὴν, ἐκ δὲ φωτὸς νοῦν, καὶ ἔμεινεν οὕτω τὰ πάντα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μέχρι περιόδου τέλους <καὶ> ἀρχῶν γενῶν.

18. ἄκουε λοιπόν, ὃν ποθεῖς λόγον ἀκοῦσαι. τῆς περιόδου
πεπληρωμένης ἐλύθη ὁ πάντων **σύνδεσμος** ἐκ βουλήs θεοῦ·
πάντα γὰρ ζῶα ἀρρενοθήλεα ὄντα διελύετο ἅμα τῷ ἀνθρώπῳ καὶ
ἐγένετο τὰ μὲν ἀρρενικὰ ἐν μέρει, τὰ δὲ **θηλυκὰ** ὁμοίως. ὁ δὲ
θεὸς εὐθὺς εἶπεν ἀγίῳ λόγῳ, **Αὐξάνεσθε ἐν αὐξήσει** καὶ
πληθύνεσθε ἐν πλήθει πάντα τὰ κτίσματα καὶ δημιουργήματα,
καὶ **ἀναγνωρισάτω** <ὁ> ἔννους ἑαυτὸν ὄντα **ἀθάνατον**, καὶ τὸν
αἴτιον τοῦ θανάτου **ἔρωτα**, καὶ πάντα τὰ ὄντα.

19. τοῦτο εἰπόντος, ἡ **πρόνοια** διὰ τῆς εἰμαρμένης καὶ ἁρμονίας τὰς μίξεις ἐποιήσατο, καὶ τὰς γενέσεις κατέστησε, καὶ ἐπληθύνθη κατὰ γένος τὰ πάντα καὶ ὁ ἀναγνωρίσας ἑαυτὸν ἐλήλυθεν εἰς τὸ περισύσιον ἀγαθόν, ὁ δὲ ἀγαπήσας τὸ ἐκ πλάνης ἔρωτος σῶμα, οὗτος μένει ἐν τῷ σκότει πλανώμενος, αἰσθητῶς πάσχων τὰ τοῦ θανάτου.

20. – Τί τοσοῦτον **ἀμαρτάνουσιν**, ἔφην ἐγώ, οἱ ἀγνοοῦντες, ἵνα στερηθῶσι τῆς ἀθανασίας; – Ἔοικας, ὦ οὔτος, τούτων μὴ πεφροντικένοι ὧν ἤκουσας. οὐκ ἔφην σοι νοεῖν; – Νοῶ καὶ μιμνήσκομαι, εὐχαριστῶ δὲ ἅμα. – Εἰ ἐνόησας, εἶπέ μοι, διὰ τί ἀξιοί εἰσι τοῦ θανάτου οἱ ἐν τῷ θανάτῳ ὄντες; – Ὅτι προκατάρχεται τοῦ οἰκείου σώματος τὸ στυγνὸν **σκότος**, ἐξ οὗ ἢ ὑγρὰ φύσις, ἐξ ἧς τὸ σῶμα συνέστηκεν ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ, ἐξ οὗ θάνατος ἀρδεύεται.

- ❖ Το νέο σώμα του ανθρώπου (αρσενικό ή θηλυκό και όχι διφυές· σκοτεινό και όχι φωτεινό), όντας ατελέστερο συγκριτικά με το προγενέστερο (ανδρόγυνο), αποτελεί τη μακρινή συνέπεια της αρχικής μείξης του πρωτόπλαστου Ανθρώπου με τη Φύση
- ❖ Η άγνοια συμβαδίζει με τη διαρκή προσκόλληση στις σαρκικές ηδονές – στοιχεία που αμφότερα αφαιρούν από τον άνθρωπο τη δυνατότητα προσέγγισης του Θεού και την αθανασία
- ❖ Απαντούν ηχηρές αναλογίες με την εξιστόρηση της «Πτώσεως» στην εβραϊκή *Γένεση*

21. — Ἐνόησας ὀρθῶς, ὧ οὕτως. κατὰ τί δὲ «ὁ νοήσας ἑαυτὸν εἰς αὐτὸν χωρεῖ», ὅπερ ἔχει ὁ τοῦ θεοῦ λόγος; — φημι ἐγώ, Ὅτι ἐκ φωτὸς καὶ ζωῆς συνέστηκεν ὁ πατήρ τῶν ὅλων, ἐξ οὗ γέγονεν ὁ Ἄνθρωπος. — Εὖ φῆς λαλῶν· φῶς καὶ ζωὴ ἐστὶν ὁ θεὸς καὶ πατήρ, ἐξ οὗ ἐγένετο ὁ Ἄνθρωπος. ἐὰν οὖν μάθῃς αὐτὸν ἐκ ζωῆς καὶ φωτὸς ὄντα καὶ ὅτι ἐκ τούτων τυγχάνεις, εἰς ζωὴν πάλιν χωρήσεις. ταῦτα ὁ Ποιμάνδρης εἶπεν. — Ἄλλ’ ἔτι μοι εἰπέ, πῶς εἰς ζωὴν χωρήσω ἐγώ, ἔφην, ὧ Νοῦς ἐμός; φησὶ γὰρ ὁ θεός· «ὁ ἔννους ἄνθρωπος ἀναγνωρισάτω ἑαυτόν».

22. οὐ πάντες γὰρ ἄνθρωποι νοῦν ἔχουσιν; – Εὐφήμει, ὦ οὔτος, λαλῶν· παραγίνομαι αὐτὸς ἐγὼ ὁ Νοῦς τοῖς ὁσίοις καὶ ἀγαθοῖς καὶ καθαροῖς καὶ ἐλεήμοσι, τοῖς εὐσεβοῦσι, καὶ ἡ παρουσία μου γίνεται βοήθεια, καὶ εὐθὺς τὰ πάντα γνωρίζουσι καὶ τὸν πατέρα ἰλάσκονται ἀγαπητικῶς καὶ εὐχαριστοῦσιν εὐλογοῦντες καὶ ὑμνοῦντες τεταγμένως πρὸς αὐτὸν τῇ στοργῇ, καὶ πρὸ τοῦ παραδοῦναι τὸ σῶμα ἰδίῳ **θανάτῳ** μυσάπτονται τὰς αἰσθήσεις, εἰδότες αὐτῶν τὰ ἐνεργήματα·

μᾶλλον δὲ οὐκ ἔάσω αὐτὸς ὁ Νοῦς τὰ προσπίπτοντα
ἐνεργήματα τοῦ σώματος ἐκτελεσθῆναι. **πυλωρὸς** ὢν
ἀποκλείσω τὰς εἰσόδους τῶν κακῶν καὶ αἰσχυρῶν
ἐνεργημάτων, τὰς ἐνθυμήσεις ἐκκόπτων.

23. τοῖς δὲ ἀνοήτοις καὶ κακοῖς καὶ πονηροῖς καὶ φθονεροῖς καὶ πλεονέκταις καὶ φονεῦσι καὶ ἀσεβέσι πόρρωθέν εἰμι, τῷ τιμωρῷ ἐκχωρήσας δαίμονι, ὅστις τὴν ὀξύτητα τοῦ πυρὸς προσβάλλων † θρώσκει [τιτρώσκει conj. Nock] αὐτὸν † αἰσθητικῶς καὶ μᾶλλον ἐπὶ τὰς ἀνομίας αὐτὸν ὀπλίζει, ἵνα τύχη πλείονος τιμωρίας, καὶ οὐ παύεται ἐπ' ὀρέξεις ἀπλέτους τὴν ἐπιθυμίαν ἔχων, ἀκορέστως **σκοτομαχῶν**, καὶ † τοῦτον [τοῦτο conj. Nock] † βασανίζει, καὶ ἐπ' αὐτὸν πῦρ ἐπὶ τὸ πλεῖον αὐξάνει.

24. – Εὖ μοι πάντα, ὡς ἐβουλόμην, ἐδίδαξας, ὦ Νοῦς, ἔτι δέ μοι εἶπὲ <περὶ> τῆς ἀνόδου τῆς γινομένης. – πρὸς ταῦτα ὁ Ποιμάνδρης εἶπε, Πρῶτον μὲν ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ σώματος τοῦ ὑλικοῦ παραδίδως αὐτὸ τὸ σῶμα εἰς ἀλλοίωσιν, καὶ τὸ εἶδος ὃ εἶχες ἀφανὲς γίνεται, καὶ τὸ ἦθος τῶ δαίμονι ἀνενέργητον παραδίδως, καὶ αἱ αἰσθήσεις τοῦ σώματος εἰς τὰς ἑαυτῶν πηγὰς ἐπανέρχονται, μέρη γινόμενα καὶ πάλιν συνανιστάμενα εἰς τὰς ἐνεργείας. καὶ ὁ θυμὸς καὶ ἡ ἐπιθυμία εἰς τὴν ἄλογον φύσιν χωρεῖ.

25. καὶ οὕτως ὄρμᾳ λοιπὸν ἄνω διὰ τῆς ἁρμονίας, καὶ τῇ πρώτῃ ζώνῃ δίδωσι τὴν αὐξητικὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν μειωτικὴν, καὶ τῇ δευτέρῃ τὴν μηχανὴν τῶν κακῶν, δόλον ἀνενέργητον, καὶ τῇ τρίτῃ τὴν ἐπιθυμητικὴν ἀπάτην ἀνενέργητον, καὶ τῇ τετάρτῃ τὴν ἀρχοντικὴν ὑπερηφανίαν [B²; προφανίαν Nock] ἀπλεονέκτητον, καὶ τῇ πέμπτῃ τὸ θράσος τὸ ἀνόσιον καὶ τῆς τόλμης τὴν προπέτειαν, καὶ τῇ ἕκτῃ τὰς ἀφορμὰς τὰς κακὰς τοῦ πλούτου ἀνενεργήτους, καὶ τῇ ἑβδόμῃ ζώνῃ τὸ ἐνεδρεῦον ψεῦδος.

Αντιστοίχιση των *ένεργειων* με τους επτά πλανήτες

Σωματική αυξομείωση → Σελήνη

Δόλος → Ερμής

Λαγνεία → Αφροδίτη

Αλαζονεία → Ήλιος

Θράσος → Άρης

Απληστία → Δίας

Ψεύδος → Κρόνος

26. καὶ τότε γυμνωθεὶς ἀπὸ τῶν τῆς ἁρμονίας ἐνεργημάτων γίνεται ἐπὶ τὴν ὀγδοατικὴν φύσιν, τὴν ἰδίαν δύναμιν ἔχων, καὶ ὑμνεῖ σὺν τοῖς οὓσι τὸν πατέρα· συγχαίρουσι δὲ οἱ παρόντες τῇ τούτου παρουσίᾳ, καὶ ὁμοιωθεὶς τοῖς συνοῦσιν ἀκούει καὶ τινῶν δυνάμεων, ὑπὲρ τὴν ὀγδοατικὴν φύσιν οὐσῶν, φωνῇ τινι ἠδεῖα ὑμνουσῶν τὸν θεόν· καὶ τότε τάξει ἀνέρχονται πρὸς τὸν πατέρα, καὶ αὐτοὶ εἰς δυνάμεις ἑαυτοῦς παραδιδόασι, καὶ δυνάμεις γενόμενοι ἐν θεῷ γίνονται.

τοῦτό ἐστι τὸ ἀγαθὸν τέλος τοῖς γνῶσιν ἐσχηκόσι, θεωθῆναι.

λοιπόν, τί μέλλεις; οὐχ ὡς πάντα παραλαβὼν καθοδηγὸς γίνῃ
τοῖς ἀξίοις, ὅπως τὸ γένος τῆς ἀνθρωπότητος διὰ σοῦ ὑπὸ θεοῦ
σωθῆ;

❖ Ο συγγραφέας του ερμητικού *Ποιμάνδρη* νοιάζεται και προνοεῖ για ολόκληρη την ανθρωπότητα, προσβλέποντας στη σωτηρία και τη λύτρωσή του γένους από τις κακοτοπιές του υλικού κόσμου. Η ιδέα πως ο φωτισμένος άνθρωπος (φιλόσοφος) οφείλει να μεριμνήσει για τους συμπολίτες του προέρχεται από την πλατωνική *Πολιτεία*

Σχετικά με τη θέωση, πβ. Πλάτων, *Θεαίτητος* 176a5-b3

ΣΩ. Ἄλλ' οὐτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατόν, ὦ Θεόδωρε – ὑπεναντίον γάρ τι τῷ ἀγαθῷ αἰεὶ εἶναι ἀνάγκη – οὐτ' ἐν θεοῖς αὐτὰ ἰδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης. Διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅτι τάχιστα. Φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὄσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.

- ❖ Κοινή ανάμεσα στις παραδόσεις που θεωρούν τη θέωση ως την ανθρώπινη ολοκλήρωση είναι η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος καταφέρνει να ενωθεί με τον Θεό χάρις στην πνευματική του φύση. **Βλ. και τις δύο σχετικές σημειώσεις στο e-class (Σύνδεσμοι → Διακείμενα)**

27. ταῦτα εἰπὼν ὁ Ποιμάνδρης ἐμοὶ ἐμίγη ταῖς δυνάμεσιν. ἐγὼ δὲ εὐχαριστήσας καὶ εὐλογήσας τὸν πατέρα τῶν ὅλων ἀνείθην ὑπ' αὐτοῦ δυναμῶθεις καὶ διδαχθεὶς τοῦ παντός τὴν φύσιν καὶ τὴν μεγίστην θεάν, καὶ ἤργμαι κηρύσσειν τοῖς ἀνθρώποις τὸ τῆς εὐσεβείας καὶ γνώσεως κάλλος, ὦ λαοί, ἄνδρες γηγενεῖς, οἱ μέθη καὶ ὕπνω ἑαυτοὺς ἐκδεδωκότες καὶ τῇ ἀγνωσίᾳ τοῦ θεοῦ, νήψατε, παύσασθε δὲ κραιπαλῶντες, θελγόμενοι ὕπνω ἀλόγῳ.

28. Οἱ δὲ ἀκούσαντες παρεγένοντο ὁμοθυμαδόν. ἐγὼ δέ φημι, Τί
ἐαυτούς, ὦ ἄνδρες γηγενεῖς, εἰς θάνατον ἐκδεδώκατε, ἔχοντες
ἐξουσίαν τῆς ἀθανασίας μεταλαβεῖν; μετανοήσατε, οἱ
συνοδεύσαντες τῇ πλάνῃ καὶ συγκοινωνήσαντες τῇ ἀγνοίᾳ·
ἀπαλλάγητε τοῦ σκοτεινοῦ φωτός, μεταλάβετε τῆς ἀθανασίας,
καταλείψαντες τὴν φθοράν.

29. καὶ οἱ μὲν αὐτῶν καταφλυαρήσαντες ἀπέστησαν, τῇ τοῦ θανάτου ὁδῷ ἑαυτοὺς ἐκδεδωκότες, οἱ δὲ παρεκάλουν διδαχθῆναι, ἑαυτοὺς πρὸ ποδῶν μου ρίψαντες. ἐγὼ δὲ ἀναστήσας αὐτοὺς **καθοδηγὸς** ἐγενόμην τοῦ γένους, τοὺς λόγους διδάσκων, πῶς καὶ τίνι τρόπῳ σωθήσονται, καὶ ἔσπειρα αὐτοῖς τοὺς τῆς σοφίας λόγους καὶ ἐτράφησαν ἐκ τοῦ ἀμβροσίου ὕδατος. ὁψίας δὲ γενομένης καὶ τῆς τοῦ ἡλίου ἀύγῃς ἀρχομένης δύεσθαι ὅλης, ἐκέλευσα αὐτοῖς εὐχαριστεῖν τῷ θεῷ καὶ ἀναπληρώσαντες τὴν εὐχαριστίαν ἕκαστος ἐτράπη εἰς τὴν ἰδίαν κοίτην.

30. ἐγὼ δὲ τὴν εὐεργεσίαν τοῦ Ποιμάνδρου ἀνεγραψάμην εἰς ἑμαυτόν, καὶ πληρωθεὶς ὧν ἤθελον ἐξηυφράνθην. ἐγένετο γὰρ ὁ τοῦ σώματος ὕπνος τῆς ψυχῆς **νῆψις**, καὶ ἡ κάμμισις τῶν ὀφθαλμῶν ἀληθινὴ **ὄρασις**, καὶ ἡ σιωπὴ μου ἐγκύμων τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἡ τοῦ λόγου ἐκφορὰ γεννήματα ἀγαθῶν. τοῦτο δὲ συνέβη μοι λαβόντι ἀπὸ τοῦ νοός μου, τουτέστι τοῦ Ποιμάνδρου, τοῦ τῆς αὐθεντίας λόγου. θεόπνους γενόμενος τῆς ἀληθείας ἦλθον. διὸ δίδωμι ἐκ ψυχῆς καὶ ἰσχύος ὅλης εὐλογίαν τῷ πατρὶ θεῷ.

❖ ὕπνος... νῆψις, κάμμισις... ὄρασις = δύο περιπτώσεις **οξύμωρου** σχήματος, που περιγράφουν τη νέα κατάσταση στην οποία εισηγήθη ο ανώνυμος αφηγητής ως προφήτης του Ποιμάνδρη

31. ἅγιος ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τῶν ὅλων.

ἅγιος ὁ θεὸς, οὗ ἡ βουλή τελεῖται ἀπὸ τῶν ἰδίων δυνάμεων.

ἅγιος ὁ θεός, ὃς γνωσθῆναι βούλεται καὶ γινώσκεται τοῖς ἰδίοις.

ἅγιος εἶ, ὁ λόγῳ συστησάμενος τὰ ὄντα.

ἅγιος εἶ, οὗ πᾶσα φύσις **εἰκῶν** ἔφυ.

ἅγιος εἶ, ὃν ἡ φύσις οὐκ ἐμόρφωσεν.

ἅγιος εἶ, ὁ πάσης δυνάμεως ἰσχυρότερος.

ἅγιος εἶ, ὁ πάσης ὑπεροχῆς μείζων.

ἅγιος εἶ, ὁ κρείττων τῶν ἐπαίνων.

δέξαι λογικὰς θυσίας ἀγνὰς ἀπὸ ψυχῆς καὶ καρδίας πρὸς σέ

ἀνατεταμένης, ἀνεκλάλητε, ἄρρητε, σιωπῇ φωνούμενε.

32. αἰτουμένῳ τὸ μὴ σφαλῆναι τῆς γνώσεως τῆς κατ' οὐσίαν
ἡμῶν ἐπίνευσόν μοι καὶ ἐνδυνάμωσόν με, καὶ τῆς χάριτος ταύτης
φωτίσω τοὺς ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ γένους, μοῦ ἀδελφούς, υἱοὺς δὲ σοῦ.
διὸ πιστεύω καὶ μαρτυρῶ· εἰς ζωὴν καὶ φῶς χωρῶ. εὐλογητὸς εἶ,
πάτερ. ὁ σὸς ἄνθρωπος συναγιάζειν σοι βούλεται, καθὼς
παρέδωκας αὐτῷ τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Αντωνοπούλου, Θ., κ.ά. *Μεταγενέστερη ελληνική γραμματεία: Αυτοκρατορικοί χρόνοι – Ύστερη αρχαιότητα – Πρώιμο Βυζάντιο*. Αθήνα: Σίλλυβος, 2019.
- Fowden, G. *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*. Διορθ. έκδ. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press, 1993.
- Hanegraaf, W. J., επιμ. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Λέιντεν / Βοστώνη: Brill, 2006.
- Μαρτίνος, Α., επιμ. *Θρησκευτική και ήθικη έγκυκλοπαιδεία*. 12 ττ. Αθήνα: Αθ. Μαρτίνος, 1962-1968.
- Κορολή, Αι., και Α. Παπαθωμάς. «Corpus Hermeticum». Στο Αντωνοπούλου κ.ά., 62-71.
- Pleše, Z. “Dualism in the Hermetic Writings”. *Χώρα: Revue d'études anciennes et médiévales*, Ειδικό τεύχος “Dualismes: Doctrines religieuses et traditions philosophiques” (2015): 261-278.
- Ράγκος, Σ. Ι. *Η συνάντηση του ελληνισμού με τον Χριστιανισμό από τον πρώτο έως τον τέταρτο αιώνα*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2003.
- Salaman, C. κ.ά. *The Way of Hermes: New Translations of The Corpus Hermeticum and The Definitions of Hermes Trismegistus to Asclepius*. Ρότσεστερ, Βερμόντ: Inner Traditions, 2000.
- Scott, W. *Hermetica. Volume II: Notes on the Corpus Hermeticum*. Οξφόρδη: Clarendon Press, 1925.